

Búr Gábor

IMPORT VAGY SAJÁT? ETNIKAI TISZTOGATÁS AFRIKÁBAN

Az etnikai tisztogatás Afrikában nem ismeretlen fogalom. Noha maga a kifejezés nem itt született, manapság annak hallatán a legtöbb embernek elsősorban az afrikai kontinens jut az eszébe. A holokauszt óta sehol nem vesztette annyi ember az életét különböző etnikai konfliktusokban, mint éppen itt, s Afrikáé a második világháború utáni „legvéresebb konfliktus”, azaz az 1994-es ruandai mészárlás kétes dicsősége is.¹ Igen sokan keresték már a választ az etnikai indíttatású erőszak szinte járványszerű terjedésére, s ahogy lenni szokott, a válaszok szélsőségesen szólnak. Vannak, akik mindent az egykori gyarmatosítók nyakába varrnának, mondván hogy az ő hagyatékuk az összes rossz a kontinensen, különösen az etnikai vonatkozásokat teljességgel figyelmen kívül hagyó határok. Mások szerint viszont az etnikai konfliktusok nem az importált javak kategóriájába tartoznak, sőt azt bizonygatják, hogy az afrikai ember úgymond veleszületett tulajdonsága a tolerancia hiánya, a „törzsek” közötti ellenségeség. Mindez egy szélesebb, s alapvető jelentőséggel bíró vita része: vajon Afrika mai bajai importált, azaz a kontinensre kívülről behozott bajok-e, a rabszolga-kereskedelemtől a gyarmati felosztáson át a közelmúltig látványosan gyengülő világ gazdasági pozíciókig, s az ebből fakadó végletes szegénységig, az írástudatlanság, a betegségek makacs ittragadásáig?

Alapvető kérdésről van tehát szó, amelynek megválaszolása a mai gondok jelentős részének orvoslását is segíthetné. A korábbi dél-afrikai elnök, Thabo Mbeki 1999-ben az „Afrikai Renaissance” meghirdetésekor az Afrikát ért „három traumatikus korszakról” beszélt, a rabszolgaság, az imperializmus és kolonializmus, valamint a neokolonializmus korszaka-

¹ Akkor Ruandában mindössze száz nap alatt közel egymillió ember esett áldozatul a mészárlásnak. Ez a második világháború utáni korszakban példa nélkül álló.

iról. Különösen ez utóbbit, a neokolonializmust tette felelőssé az afrikai hagyományoktól idegen önkényuralmi rendszerek, katonai diktatúrák létrejöttéért, az ilyen rendszerek hosszú éveken-évtizedeken át történő fenntartásáért, valamint a nyomukban elszabaduló erőszak és az erkölcsi gátlásokat leromboló káosz kialakulásáért.² A 2009 februárjától az Afrikai Unió soros elnöki tisztét betöltő Moammer el-Kadhafi líbiai vezető az őt a kontinens elsőszámú képviselőjévé választó addisz-abebai csúcsertekezletet lezáró sajtókonferencián sajtóságos magyarázattal szolgált az éppen egy évvel korábbi kenyai etnikai zavargásokra, Szomália közel két évtizedes agóniájára, s áttételesen az összes afrikai konfliktusra: „Nincsenek politikai struktúráink (Afrikában), struktúráink társadalmiak... Pártjaink törzsi pártok – ez vezetett a vérontásokhoz.”³ Ezzel szemben az olyan vélemények, amelyek Afrikát a véres barbárság földjének tekintik, általában csak burkoltan, körülírt formában hangzanak el, s képviselőik kivétel nélkül a kontinensen kívüliek. Ez annak fényében különösen meglepő, hogy az afrikai értelmiség egyes tagjaitól egyáltalán nem idegenek a nonkonform gondolatok, képesek akár olyan tabukat is ledönteni, mint a gyarmatosítás kötelező elítélése. E nem túl népes csoport képviselői a mai helyzetből a kiutat egyfajta „újragyarmatosításban” látják.⁴ Önostorozó érvelésükben nagy szerepet kap a szegénység, a korrupció, a hatalom nem demokratikus gyakorlása, azonban feltűnően hiányzik belőle az afrikaiak erőszakos hajlamaira történő utalás, noha éppen tőlük várnánk ezzel kapcsolatosan a legélesebb kritikai megjegyzéseket. Érdemes tehát a történelmi áttekintést használni a tisztánlátáshoz.

² Speech of the President of South Africa, Thabo Mbeki, at the launch of the African Renaissance Institute, Pretoria, 11 October 1999. <http://www.au2002.gov.za/docs/speeches/mbeki991011.htm>

³ "We don't have any political structures [in Africa], our structures are social... Our parties are tribal parties – that is what has led to bloodshed." Gaddafi's caldron and our cocktail. (editorial) In: *The Gambia Journal*, 02.09.2009

⁴ Ez az „újragyarmatosítás” azonban nem a volt anyaország visszatérését jelentené egykori gyarmatára, sokkal inkább a Boszniában és Koszovóban bevezetett nemzetközi gyámság formáját öltene. Lásd: Tajü Tijani: 48 Years of Misrule...Recolonisation Now!!! In: *Nigerian Muse*, October 7, 2008.

Korai etnikai konfliktusok

A tradicionális társadalmak általában kevés toleranciát mutatnak más etnikumok és a kisebbségek irányában. Ez Afrikában sincsen másként, hagyományosan mindenki valamely etnikai közösség tagjaként születik, s csupán e közösség kereteiben élhet normális életet. A saját közösségükön kívülre kerültek sorsa általában a kiközösítés, az elűzetés, a lelki, fizikai erőszak, a megsemmisítés. Vannak természetesen kivételek, például a természeti népek általában tisztelettel, óvatossággal kezelik az elmebetegeket, s a születési rendellenességgel világra jöttekből Afrikában is nagy eséllyel vált varázsló, kuruzsláshoz értő ember. A hatalmas afrikai kontinensen a hagyományok egymástól roppant eltérő tárháza alakult ki, szinte mindenre és annak ellenkezőjére is lehet a néprajzi és kultúr-antropológiai kutatások alapján példát hozni. Az általánosítás nehézségei ellenére elmondható, hogy az afrikai társadalmak az idegen etnikumhoz tartozókat, főként az eltérő rasszjegyekkel bírókat (pl. a pigmeusokat), de ugyanígy a homoszexuálisokat vagy az albínókat nem tűrték meg a soraikban, vagy pária sorba kényszerítették őket. Az idegen népekhez fűződő viszonyt a bizalmatlanság, illetve az ellenségesség jellemezte.

Az európai gyarmatosítók érvelésében központi helyet kapott az a tézis, hogy a fehér embernek civilizációs küldetése van Afrikában, s ezt a küldetést nem adhatja fel, „máskülönben az afrikai törzsek kiirtják egymást”. Ez nem volt igaz, s ezt azok tudták a legjobban, akik ezt az állítást a leghangosabban képviselték. Mint mindenhol, itt is voltak ún. „harcos népek”, de a céltalan öldöklés messze állt tőlük. A harc célja a férfiasság bizonyítása volt, de ugyanezt szolgálta a nagyvadakkal, pl. az oroszlanokkal való erőpróba. A harc értelmét a zsákmány adta, a túlélő férfiak szolgákká lettek, a nők gyermekeikkel együtt változatos formában, de a győztes közösség tagjaivá váltak. A hagyományos afrikai társadalmakban a kedvezőtlen külső körülmények miatt (éghajlat, betegségek, stb.) a népesség nem, vagy csak minimális mértékben növekedett, így ezek a társadalmak nem az ölésre, hanem éppen ellenkezőleg a népesség számának maximalizálására voltak „kódolva”.⁵ A házasságok az etnikai csoportokon belül köttettek, az endogámia, illetve exogámia csupán az e csopor-

⁵ John Iliffe: *Africans. The History of a Continent*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995. 137. o.

ton belüli párválasztást szabályozta. A cserekereskedelem mint a csoportok közötti interakció egy másik formája is általában erre a közegre korlátozódott, a törzsi-etnikai határokon átnyúló formája gyakorta volt ún. „néma csere”, ahol az egymással cserélni kívánók meghatározott rítus szerint, személyes érintkezés nélkül kereskedtek egymással. Ezért Afrikában nem következett be az etnikai, kulturális egységek közötti összefonódás, de még az akkulturáció folyamata sem. Létezett, sőt a mai napig létezik bizonyos szimbiózis a nomád állattenyésztő és a földművelő népek között. Utóbbiak megengedik a nomádoknak, hogy állataikat learatott földjeiken legeltessék, s egyben trágyázzák is, de ebben gyakorlatilag ki is merül a két különböző életmódot folytató nép közötti kapcsolat. A kovácsok mint az Afrika-szerte sajátos előjogokkal bíró foglalkozási kaszt képviselői voltak lényegében az egyetlenek, akik idegen etnikumhoz tartozhattak, s ebben a minőségükben privilegizált kisebbséget alkottak.

Az idegenekkel szembeni ellenségességről az európai utazók is számtalan alkalommal megemlékeztek. Leo Frobenius, aki az elsüllyedt Atlantisz nyomait és utáinzatait kereste Afrikában, legelső nyugat-afrikai expedíciója idején, 1908. március 9-én a következőket jegyezte be naplójába: „...útikalauzunk Koleduguból – aki már eleve nem valami szívesen jött velünk – nem mert egyedül visszatérni. Néhány puskával felfegyverzett embert kért tőlem kíséretül. Ez természetesen nem volt lehetséges. Mint-hogy egyedül nem mert nekivágni az útnak, inkább velünk maradt Boólába való visszatérésünkig. Ahogy később értesültem, a határövezetben való vándorlás félelmetes volta akadályozta meg azt is, hogy néhány fontos levél itt érjen minket. A kézbesítő, aki Bamakótól egészen a libériai határig elvergődött, Koleduguba ment, ott maradt egy napig, aztán visszatért Bamakóba, s ott kijelentette: „olyan területre jutottunk, ahol biztosan fel fognak falni minket és semmi esetre sem térünk vissza többé.”⁶

David Livingstone, Henry Morton Stanley és mások is hasonló problémával szembesültek, teherhordóik elszöktek, mihelyst expedícióik idegen vidékekre értek. Főleg az okozott gondot, ha az expedíció az egész kontinenst átszelte, mert ilyen esetekben az afrikai kísérőknek még esélyük sem volt arra, hogy szülőföldjükre valaha is visszatérhessenek. Livingstone a szavát adta zanzibári segítőinek, hogy miután eljutnak az Atlanti-óceánhoz, gondoskodik visszaszállításukról. A hajóút megghiúsulása

⁶ Leo Frobenius: *Afrikai kultúrák. Válogatott írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 28. o.

miatt a nagy felfedező, hogy tartsa ígéretét, újra nekivágott – ezúttal visszafelé – az útnak, mert tudta, hogy emberei életét csak az általa osztogatott ajándékok kímélhetik meg.⁷

Az európai gyarmatosítás csak részben, s legtöbb esetben nem előnyére változtatta meg a fent leírt, s Afrika-szerte hasonló elveken működő rendszert. A gyarmatosítók önkényesen váltottak le és neveztek ki falufőnököket, előljárókat, törzsfőnököket, királyoknak, emíreknek, stb. nevezett helyi uralkodókat, s felettük létrehozták a gyarmati államokat. A gyarmati államok, ahol csak lehetett, az „oszd meg és uralkodj” elvére épültek. A gyarmati korszakban általános volt bizonyos csoportok – rendszerint kisebbségek – favorizálása a többség rovására, elég csupán a „civilizáltak” és a „bennszülöttek” megkülönböztető stigmájára gondolni. Ahol lehetett, pl. Német-Kelet-Afrika északnyugati szegletében, a mai Ruandában és Burundiban a németek, majd utánuk a belgák is kihasználták, sőt erősítették a társadalom kasztszerű megoszlását: a tuszik és a hutuk szembeállítása elemi érdekük volt. Az is általános volt, hogy a helyi rendőri erők legénységi állományát az adott területen idegen etnikumúak sorából töltötték fel. Már ekkor kialakult a tradicionális Afrika máig élő három dimenziója: az első az, ami a gyarmatosítás előtt létezett, s ami valamiféle romlatlan, ideális állapotot jelent, a második, ami a városokon kívül, a lakosság nagyobb, néha túlnyomó hányadának zártabb, a külső befolyástól csak alig érintett életmódját jelenti, s végül a harmadik, amely az urbanizált környezetben élők gyorsan növekvő táborának az afrikai, s ezen belül is a saját etnikai gyökerekhez, hagyományokhoz való ragaszkodását illeti.⁸

A „herero holokauszt”

Az európai behatolás a kontinensre a rabszolga-kereskedelem felvirágzását eredményezte, amely a modern lőfegyverek alkalmazásával az erőszak iparosításának első korszaka volt Afrikában. A második korszakot már maga a gyarmatosítás jelentette. Máig a leghírhedtebb II. Lipót belga király

⁷ Livingstone – minden valószínűség szerint – az életét köszönhette ennek, mert a hajó, amivel Európába utazott volna, s amellyel a feljegyzéseit elküldte, útközben elsüllyedt.

⁸ Jocelyn Murray: *Az afrikai világ atlasza*. Budapest, Helikon, 2003. 33-35. o.

kongói magángyarmata, a „Kongó Szabad Állam”, ahol a kötelező nyersgumi-beszolgáltatást nem teljesítők közül számosan csonkolással bűnhődtek. A „véres gumi” nemzetközi botrányt dagasztott a 20. század első éveiben, s évtizedeken át tartotta magát a vélekedés, hogy Lipót brutális uralma 20 millióról felére, 10 millióra apasztotta a gyarmat népességét. Noha a botrány következtében a királynak le kellett mondania magángyarmatáról, amely így Belgiumra szállt, áldozatainak számát ma már „csupán” ezrekben, s nem milliókban mérik. Az európai gyarmatosítás igazi szegényfoltja nem is Kongó, hanem a németek egykori gyarmata, Délnyugat-Afrika, a mai Namíbia. Az ottani népesség közel felét adó hererók 1904 januárjában tucatnyi katona és civil megölésével fellázadtak a németek ellen. A kezdeti sikertelenségek után Berlin Lothar von Trotha altábornagyot bízta meg a rendcsinálással. A tábornok nem volt gyakorlatlan a felkelések leverésében: 1896-97-ben Német-Kelet-Afrikában a hehéek ellen harcolt (közel 300.000 áldozat), 1900-ban pedig részt vett a kínai boxer-lázadás elleni európai büntetőexpedícióban. Katonái a „mészáros” becenévvel illették.

Trotha 1904. június közepén szállt partra a Lüderitz-öbölben, s már az első találkozáskor a kormányzó tudtára adta, hogy az addigiaktól eltérő módszereket fog alkalmazni. Tárgyalások helyett a német túlerő a hererókat a Kalahári-sivatagba szorította, elvágva őket a vízutánpótlástól. Győzelme ellenére Trotha egyre tovább csavart a szorítón. A sivatagból előtámasztásokat kezdetben a missziós állomások vehették gondozásba, majd fogolytáborokba küldték őket, ahol a rossz körülmények 45 százalékos halálozási rátát eredményeztek. 1904 szeptemberétől a kutakat megszállva tartó németek tömegével akasztották a magukat megadó hererókat. A sivatagban borzalmas jelenetek játszódtak le. A kevés víz és élelem elosztása erőszakkal történt, a nők, öregek és gyerekek rendszerint semmit sem kaptak. Kannibalizmusra is sor került, s arra is, hogy anyák csecsemőit megölték némi anyatej reményében. A hererók egykor büszke pásztor-vadász népe kiszolgáltatottan vergődött Trotha csapdájában. Október 2-án a „hatalmas német császár nagy tábornoka” kiadta hírhedt megsemmisítési parancsát (Vernichtungsbefehl), amely a hererókat azzal fenyegette, hogy a német katonák még a nőkre és gyerekekre is lőni fognak, ha nem hagyják el a gyarmatot. A parancsot a hererók nyelvére is

lefordították, s azt hadifoglyokkal eljuttatták a sivatagban bujdosókhoz. A parancs ellen a német vezérkar nem emelt kifogást, annál inkább von Bülow kancellár, aki a császárnak küldött sürgönyében a parancs visszavonását kérte, többek között azért, „hogy az Németország helyét a civilizált nemzetek között ne veszélyeztesse”. A császár öt nap múlva válaszolt csak kancellárjának, s további nyolc nap telt el, mire Bülow egyértelmű instrukciókat kapott II. Vilmostól. Ezalatt az idő alatt a hererók halálmenete megindult a Kalahári-sivatagon át a szomszédos angol gyarmat, Becsuánaföld irányába. Máig sem tisztázott, hányan éltek túl az utat, 40 ezerből talán minden tizedik. Ekkorra azonban Trothának már egy új, a gyarmat déli részén élő namák felkelésével kellett megbirkóznia. A politikusok által önérzetében megsértett tábornok hamarosan lemondott főparancsnoki tisztéről, s talán ennek köszönhető, hogy míg a hererók 1904–1907 között a megtorlások során 75-80, a namák „csupán” 50-60 százalékos veszteségeket szenvedtek el. Világbotrány azonban nem lett az ügyből, s mikor Trotha 1905-ben visszatért Németországba, II. Vilmos a legmagasabb katonai kitüntetésben részesítette.⁹

Az 1904–1907 közötti évek eseményei alapvetően átrajzolták Délnyugat-Afrika etnikai viszonyait. Az egykor többségi hererók ma az összlakosság mindössze 7-8 százalékát adják. Az 1990-es években egy New York-i bíróságon adtak be keresetet a namíbiai hererók törzsi vezetői a népük ellen a német gyarmatosítók által elkövetett népirtás miatt. Először a volt Német Délnyugat-Afrikában tevékenykedő cégek mai jogutódjait hívták perbe, összesen két milliárd dollár kártérítést követelve tőlük. A keresetet 2001-ben visszavonták és új keresetet nyújtottak be, ezúttal már a Német Szövetségi Köztársaság ellen, s a kártérítési összeget megduplázták. Az ügy megfeneklett, Németország pedig a mai napig elzárkózik a felelősség, s ennek alapján a kártérítési kötelezettség vállalásától.¹⁰

⁹ Búr Gábor: A hererók halálmenete. In: *Élet és Tudomány*, 59 évf. 19. sz., 582-584. o.

¹⁰ Jeremy Sarkin, Carly Fowler: Reparations for Historical Human Rights Violations: The International and Historical Dimensions of the Alien Torts Claims Act Genocide Case of the Herero of Namibia. In: *Human Rights Review* (2008) 9:331–360. o.

Etnikai konfliktusok a független Afrikában

Az afrikai országok felszabadulása a gyarmati sorból alapvető és gyors változásokat ígért az etnikai viszonyok tekintetében is. A remények szerint az afrikaiak összetartozásának tudata felülírt volna minden más identitást. E várakozások azonban nem teljesültek. Az afrikai „blokkolt demokráciák” a konfliktusképes csoportok, azaz az államtól, a patrónusi-, vagy klientúra-rendszerrel független középrétegek hiányára vezethetők vissza. Az egyes országok irányítása valójában nem az uralkodó pártok, sokkal inkább a „stratégiai csoportot” alkotó ún. „államosztály”, vagyis néhány vezető politikus, hivatalnok, katonatiszt és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének privilégiuma.¹¹ Ezzel magyarázható, hogy a hatalom átöröközhető e szűk körön belül. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – mint Nigéria, Dél-Afrika, Kenya, vagy Zimbabwe – képes demokratikus alternatívákat nyújtani az uralkodó elitekkel szemben. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptálása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális, vagy vallási alapon történő megosztásukkal soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció, vagy teljes kikapcsolásuk a politikai életből a fizikai megsemmisítés eszközeivel. Az új afrikai társadalmak nevében fellépő állam nem csupán az etnikai kisebbségek, hanem a társadalom túlnyomó többsége számára is az igazságtalan hatalom- és jövedelemelosztás megtestesítőjévé vált, azonban az előbbieket fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek. Mivel a politikai hatalom egyben az erőforrások feletti teljes mértékű rendelkezést is jelentette, illetve a politikai hatalom akár ideiglenes, váltógazdálkodás jellegű átengedése a hatalmat addig gyakorlókat teljes anyagi romlásba taszíthatta volna, a szűk vezető elitek évtizedeken át monopolizálták a politikai, s ezáltal mindenféle hatalmat.¹² Az elszaporodó erőszakos hatalomátvételek, puccsok legtöbbször

¹¹ Ehhez az államosztályhoz a 15 milliós Elefántcsontparton mindössze 500 főt, a 13 milliós Kamerunban ezer főt, a Mobutu-rezsim bukása előtti Zairében a 40 milliós lakosságból mindössze 2-3 ezer főt számítanak egyes kutatók. Lásd: Gunter Schubert, Rainer Tetzlaff (Hg.): *Blokkolt Demokratien in der dritten Welt*. Deutsches Übersee-Institut, Opladen, 1998. 435. o.

¹² Balogh András, Rostoványi Zsolt, Búr Gábor, Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, Korona, 2002. 334-337. o.

magán az államosztályok belüli őrsgváltást jelentették, megteremtve az „elit-recycling” fogalmát. Mindez nagymértékben hozzájárult Afrikának a 20. század utolsó évtizedeiben kibontakozó tragédiájához, a fejlődésben az összes többi kontinenssel szemben tapasztalható lemaradásához, de az etnikai csoportok közötti fokozódó ellentétekhez is.

A „fejlesztő állam” 1960-as, 70-es években oly divatos, s legtöbbször az afrikai szocializmust még a nyugati orientációjú országokban is zászlajára tűző koncepciójának látványos csődje, valamint a külső körülmények drasztikus rosszabbodása miatt a kontinens országaiban az állami szolgáltatások hatékonyságukat veszítették, akadozni kezdtek, majd sokhelyütt teljesen meg is szűntek, az infrastruktúra leépült. A külvilág felé gyenge, de belül magukat erősnek mutatni kívánó államok „felpuhultak”. A hidegháborús szembenállás hozadékaként jelentkező külső támogatás csökkenésével, illetve teljes elmaradásával párhuzamosan sok országban felszínre törtek az addig elfojtott etnikai, vallási, s egyéb konfliktusok. A nemzeti himnusz, a zászló, a futballválogatott, s egyéb külsőségek által megtestesített nemzeti kohézió meggyengült. Az európai mintára, de az európai-tól gyökeresen eltérő módon, felülről irányítottan megteremteni kívánt nemzetállamiság mint fejlődési modell zátonyra futott.¹³ Az egyén így csak a szűkebb etnikai közösségében („törzsében”) számíthatott az általa nyújtott és kapott szolgáltatások – az anyagiaktól a spirituálisakig – valamelyes egyensúlyára. Ennek fejében azonban még az egykori szakszervezeti aktivistáknak vagy a fizetetlen pedagógusoknak is le kellett mondaniuk soha ki nem vívott egyéni autonómiájuk maradványairól is.

E folyamat leírására született meg a „retribalizáció” vitatott fogalma. A családi-rokoni kötelékekre még Afrika olyan mintaországaiban is mint amilyenek Szenegál vagy Elefántcsontpart számított a közelmúltig, általánosan jellemző, hogy a sikeres vállalkozó vagy a jól kereső hivatalnok rokonsága osztozik annak gazdagságában.¹⁴ Ez béklyóba köti az érvényesülési törekvéseket, mert a talán csak rövidéletű anyagi jólét hosszútávú kötelezettségeket vonhat maga után. A közösségi szolidaritásnak ezt a modern társadalom körülményeivel nehezen, vagy egyáltalán nem össze-

¹³ Reinhart Kössler, Henning Melber: The Concept of Civil Society and the Process of Nation-Building in African States. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, Frankfurt, 1996. Vol. 1. 69-80. o.

¹⁴ Valentin Yves Mudimbe: *The invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. Indianapolis, Indiana University Press, 1988, 95. o.

egyeztethető formáját sokan hajlamosak Afrika legnagyobb bajai közé sorolni. E negatív szolidaritási spirál minden káros következménye ellenére sem jelent azonban fenyegetést a más etnikumúak számára.

Az etnikai nacionalizmus világosan definiálható etnikai csoportok meglétét feltételezi, de az afrikai tapasztalatok azt mutatják, hogy az etnikai csoportok messze nem minden esetben különíthetők el egymástól egyértelműen. (A hutuk és a tuszik esetében a közös nyelv, a vallás és a kultúra ellenére mégis, mivel származásuk okán egymástól eltérő antropológiai jegyeket viselnek. Ez azonban Afrikában is rendkívül ritka esetnek számít.) A származás, a vallás, a kultúra, a nyelv és a közös történelmi múlt, tapasztalat – mind-mind önállóan is alkalmas arra, hogy az öndefiníció alapjául szolgáljon, s ebben a minőségében versenyre keljen a más elemekre épülő etnikai öndefiníciókkal. Ilyen esetekben értelmét veszíti az etnikai nacionalizmus igénye arra, hogy személyekre lebontva határozza meg, ki tartozik az adott etnikai csoporthoz, és ki nem. Ezt az ellentmondást az etnikai nacionalizmus azzal próbálja meg feloldani, hogy kizárja, marginalizálja, vagy megpróbálja erőszakkal asszimilálni azokat, akik nem tagjai az adott etnikai közösségnek. Mivel az etnikai csoportok – különösen Afrikában – az esetek túlnyomó többségében földrajzilag egymással keverten léteznek, az etnikai nacionalizmus azon törekvése, hogy „tiszta” etnikai viszonyokat teremtsen, nem csupán megosztó, hanem törvényszerűen vezet agresszióhoz, expanzióhoz, elnyomáshoz, szélsőséges esetekben akár etnikai tisztogatáshoz, genocídiumhoz is.

A gyarmati sorból felszabadult országoknak a nemzeti integráció problémája mellett több más kihívással – például a kontinens gazdasági kudarcával és a globalizáció Afrika számára eddig kedvezőtlen hatásaival – is szembe kellett nézniük. A gazdasági-társadalmi krízisjelenségek, valamint az általános elmaradottságból fakadó problémák nemritkán etnikai konfliktusok formájában, vagy azokkal összefonódva jelentkeztek. Ezek a konfliktusok az esetek többségében rendkívül erőszakos formában nyilvánultak meg. Ilyen volt a Nigériában az 1967–70-ben vívott bífrai háború a déli (keresztény) ibók és a központi kormány nevében fellépő északi (mozlim) hauszák között, akikhez némi ingadozás után az ugyancsak déli (keresztény) jorubák is csatlakoztak. A háború áldozatainak számát 1-3 millióra becsülik, további 3 milliónyian váltak földönfutóvá. Dél-Szudánban a függetlenség elnyerése után kisebb megszakításokkal 2003-ig

zajló háború olyan etnikai konfliktus volt, amelyet átfedett a vallási megosztottság is. Burundiban 1972–73-ban az ún. „szelektív népirtás” során a tuszik minden hutu írástudót legyilkoltak, az értelmiségiektől az iskoláskorúakig mintegy 100-250 ezer embert. A szomszédos Ruandában már 1963-ban 15-20 ezer tuszi áldozatot követelt a hutuk tisztogató akciója, ám az 1994-ben az országban történeteket csak az 1915-ös törökországi örmény mészárlással és a holokauszttal szokás együtt emlegetni.¹⁵ A Burundiban és Ruandában 1994-ben felszínre tört etnikai konfliktus a rákövetkező években Zaire-Kongó, Tanzánia és Uganda részvételével nemzetközi háborúvá szélesedett.

A meggyengült, illetve leépült állami struktúrák helyére egy Afrikában addig ismeretlen új struktúra, az ún. „warlordizmus” fészkelte be magát. Erre Európában a 17. században a harmincéves háború idején, Kínában pedig 1911 és 1949 között mutatkozott történelmi párhuzam, Afrikában azonban ez merőben új, s a hagyományoknak ellentmondó jelenség. A hadurak világa Ugandától Libériáig számos országban évtizedekre meghatározó tényezővé vált. A klánok rendszerével szemben a warlordizmus az egyén számára nem kínált semmiféle ellenszolgáltatást az alávetésért cserébe, ez utóbbit nyers erőszakkal, illetve az azzal való fenyegetéssel érte el. A hadurak a fennhatóságuk alatt álló terület erőforrásainak – bányák, ültetvények, piacképes fafajtákat rejtő erdők, egyéb természeti kincsek, illetve az illegálisan megszerezhető jövedelmek, mint a kábítószer termelése és kereskedelme – monopolizálására törekcszenek, s létezésük feltétele, hogy mindenki mást ezekből a jövedelmekből kiszorítsanak. Ez magyarázza rendkívül kegyetlen és erőszakos módszereiket.

Különösen szemléletesen bontakozott ki a hadurak világa a Mobutu-rezsim bukása utáni Kongói Demokratikus Köztársaságban. Már maga Mobutu is dollármilliárdokat síbolt ki az országból, politikai ellenfeleire pedig évtizedekig a fizikai megsemmisítés vagy az országból történő menekülés várt. A diktátor halála után azonban elszabadult a pokol. Az általános anarchiában az áldozatok számát 1998 óta legalább 5 millióra becsülik.¹⁶ A zavarosban halászó hadurak egyenként akár több magyaror-

¹⁵ Alain Destexhe: *Rwanda and Genocide in the Twentieth Century*. Pluto Press, London, 1995. 21. old.

¹⁶ <http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>

szágnyi terület felett váltak élet-halál urává, ám még így is elegendő tér maradt, hogy az összes szomszéd állam saját megszállási zónát alakítson ki magának. Az Albright volt amerikai külügyminiszter által Afrika első világháborújának nevezett konfliktusba a kontinens lényegében minden állama belekeveredett. A sem földrajzilag, sem etnikailag nem érintett Zimbabwe is küldött csapatokat, amelynek parancsnokai valódi haduraként viselkednek. Ők a gyémántlelőhelyekre tették rá a kezüket, míg mások a rézre, a molibdénre, vagy éppen a mobiltelefonokhoz nélkülözhetetlen koltánra „specializálódtak”. Mialatt a zimbabwei tiszték a gyémántcsempészséből meggazdagodtak, saját országukban a gyermekhalandóság megkétszereződött.¹⁷

Ezekben a konfliktusokban Afrika-szerte előszeretettel vetettek be 10 évesnél alig idősebb gyermek-katonákat, akik már éppen elbírták a modern, tehát könnyű automata fegyvereket, de még nem alakultak ki bennük gátlások, vagy ezek a gátlások még rövid úton kiküszöbölhetőek voltak. A fiúk és a lányok felnőtté válását jelentő hagyományos iniciáció így átadta helyét egy eddig ismeretlen beavatási formának.¹⁸ Az először egymáson kipróbáltatott gyilkolás, az erőszak minden elképzelhető formái a tabukat áthágva, az ősök szellemét megcsúfolva, az öregek tekintélyét romba döntve alapjaiból forgatták ki az afrikai társadalmakat. Az általános felfogás szerint az elhalt ősök ugyanolyan lények, mint az élők, csak sokkal gyengébbek, ám jóindulatukat folytonos áldozatokkal és adományokkal kell biztosítani, különben ártó szellemekké változnak. A menopauzát elért asszonyok megerőszkolása szintén rontást hoz. Az idősek és az ősök szellemének meggyalázása olyan változások előidézői lettek a kontinensen, amelyek messze túlmutatnak e tizenéves korosztályok társadalmába történő visszaintegrálásának kétségtelenül nehéz és még megoldandó feladatán.

Egyedül a kis, mindössze 3 milliós Libériában a másfél évtizedig, 1989-től 2003-ig dúló, hol fellángoló, hol senki által be nem tartott tűzszünetekkel tarkított polgárháborúban (amit a helyi lakosok I., II., és III. világháborúnak neveztek) gyermekek tízezreit sorozták be, képezték ki harcra, ölésre, rablásra és erőszakra. A legkisebbeket előszeretettel használták

¹⁷ *The New York Times*, February 4, 2004.

¹⁸ Bernard Nantet: *Dictionnaire d'Histoire et Civilisations africaines*. Paris, Larousse, 1999. 147-148.o.

kémkedésre, de az egymással szemben álló legkülönbébb csoportok, beleértve a mindenkori központi kormányok hadseregét is, az „éles” helyzetekben való bevetésüktől sem riadtak vissza. Az ENSZ Libériával foglalkozó szakosított szervezeteinek munkatársai a polgárháború befejezésekor, 2003 szeptemberében 15 ezer főre becsülték az ország tűzkeresztségen már átesett „gyerekkatonáinak” létszámát.¹⁹ A nemzetközi jog tiltja a gyermekek (azaz a 18 év alattiak) fegyveres konfliktusokban való bevetését, mégis Afrika válsággócaiban nem ritka a 8-9 éves gyermekek verbuválása sem. Többségüket kényszerítik, gyakorta a fizikai és lelki terrort együttesen alkalmazva. Katonának állásukkal nem csupán saját, de gyakran egész családjuk életét menthetik meg, anyjuk, nővérük, húguk megerősökölését kerülhetik el. Szomorú tény azonban, hogy sok gyermek önként csatlakozik a fegyveres bandákhoz, a hadseregekhez, vagy a mára lényegében ideológiájukat vesztett „felszabadító mozgalmakhoz”. Mivel Földünkön minden második menekült az afrikai kontinensen él, a menekülttáborok embertelen és kilátástalan körülményei bő utánpótlásról gondoskodnak.

A „gyerekkatonák” problémája messze túlnő az afrikai válságövezeten, menekültként, önkéntes és kényszerű migránsként, kábítószerkereskedőként, gyémántcsempészként messzi vidékekre is elkerülnek, s így szinte minden afrikai kormánynak foglalkoznia kell ezzel a ketyegő társadalmi bombával. Az ENSZ Emberjogi Bizottsága 2003-ban először hozott határozatot az afrikai „gyerekkatonák”, valamint a kényszermunkára és szexrabszolgaságra elhurcoltak ügyében. Erre azért kellett sort keríteni, mert éppen az említett év folyamán sok országban, így Ugandában, Kongóban, Burundiban, Angolában és máshol, drámai növekedésnek indult az erőszaknak ez a máshol szinte ismeretlen iparága.²⁰

Az utóbbi években pozitív jelekből sincs hiány. Afrika, s egyben a világ legrégebbi polgárháborújában, Dél-Szudánban 2005-ben megtörtént a megegyezés, igaz, az ország nyugati felén, Darfúrban viszont az azt megelőző évben újabb, máig tartó véres konfliktus kezdődött, a bombázások és az arab milíciák elől menekülő hullámai Csádot és a Közép-Afrikai

¹⁹ Az ENSZ Gyermekjogi konvenciójának értelmében tehát mindenki, aki még nem töltötte be 18. életévét gyermeknek, „gyerekkatonának” számít. Forrás: <http://www.irinnews.org>.

²⁰ Human Rights Watch: Abduction of Children in Africa. Briefing to the 60th Session of the UN Commission on Human Rights. New York, January 29. 2004.

Köztársaságot is destabilizálták. A külvilág végre aktívabban vállalt részt a kontinens válságának kezelésében. Mindegy, hogy az 1994-es ruandai népirtás során tanúsított passzivitás miatti rossz lelkiismeret, a káoszba süllyedő kontinens terrorista-melegágygyá válása miatti félelem, vagy pusztán csak gazdasági érdek áll a háttérben. Az Egyesült Államok a szomáliai fiaskó utáni passzivitása átadta helyét a diplomáciai intervencionizmusnak. Sierra Leonéba brit, Elefántcsontpartra francia, Burundiba dél-afrikai csapatok érkeztek, hogy fegyverrel szerezzenek érvényt a sokszor megkötött, de soha be nem tartott tűzszüneteknek. Az ENSZ 30 ezer békefenntartóval van jelen a kontinensen, míg a világ összes többi tűzfészkére 12 ezer kéksisakos jut. Évtizedünk első felében a libériai, napjainkban a kongói vált a világszervezet legnagyobb missziójává. A ruandai mintájára, s az ENSZ segítségével létrehozott törvényszék kérte Nigériától a háborús bűnökkel vádolt libériai ex-elnök Charles Taylor kiadatását. Az USA 2 millió dollárt ajánlott fel a volt diktátor bíróság elé állításához.²¹ 2006-ban Nigériában letartóztatták, s kiadták a libériai hatóságoknak. Még ugyanabban az évben Hágába került, ahol pere a mai napig zajlik.²²

Az Afrikai Egységszervezet örökébe lépett Afrikai Unió (AU) 2002-es csúcskonferenciáján az állam- és kormányfők az emberi jogok érvényesítésének politikáját hirdették meg, felismerve hogy Afrika népeinek jóléte függ ettől. Ugyancsak pozitív fejleményként értékelhető a dél-afrikai „Igazság és Megbékélés Bizottság” (Truth and Reconciliation Commission, TRC) sikeres működése 1996 februárja és 2003 márciusa között, amely nem csupán az apartheid rendszer 1960 és 1994 között elkövetett bűneit állította pellengérre, hanem fényt derített a jelenleg hatalmon lévő párt, az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC), a vele szövetséges kwaZulu-natali Inkhatha Szabadság Párt (IFP), vagy az egykor az ANC-ből kivált radikális fekete Pánafrikai Kongresszus (PAC) otthoni és külföldi kiképzőtáborokban gyakori kényszertororzásokra, megfélemlítési kampányaira, erőszakba torkolló akcióira is. A „bűn ne maradjon büntetlenül” elvének ideiglenes felfüggesztése által a politikailag motivált cselekmények önkéntes bevallói felmentést nyerhettek a Desmond Tutu Nobel-

²¹ <http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>

²² Jelen sorok írásáig, 2009 áprilisáig még nem született ítélet. Az eljárásnak saját honlapja van: <http://charlestaylortrial.org/>

békedíjas érsek által vezetett bizottságtól. A bizottság tevékenysége Dél-Afrikában valóságos társadalmi katarzist eredményezett.²³ Ebbe a sorba tartozik a legmagasabb politikai babérokra pályázó Vinnie Mandela, Nelson Mandela egykori feleségének a dél-afrikai rendszerváltást követő másodszori elítélése is, saját futballcsapatának álcázott testőrei körében viselt dolgai miatt.²⁴

A Tutu-féle bizottság feladata volt az is, hogy összeállítsa az apartheid korszak áldozatainak listáját. 22 ezer névből álló lista került a dél-afrikai kormány elé. A kormányt sok kritika érte otthon és külföldön is, hogy egy jelentéktelen előleg kifizetése után a bizottság által javasolt szerény jóvátételt elszabotálja. Végül 2003 áprilisában jelentette be Thabo Mbeki államfő, hogy mindenki, aki a TRC listáján szerepel, egyszeri, 3750 USA dollárnak megfelelő kártérítést kap. Egy hónappal később Mbeki 33 olyan személyt részesített amnesztiában, akiknek az „Igazság és Megbékélés Bizottság” meghallgatásuk után nem adott felmentést, hivatalos bíróság elé került ügyük, ahol elítélték őket. Mivel a kegyelmet kapók szinte kizárólag az ANC és a PAC soraiból kerültek ki, a többi párt élénk lobbizásba kezdett, hogy saját híveiket is amnesztiában részesítsék. Mbeki ugyanakkor kizárta annak lehetőségét, hogy a dél-afrikai kormány a hazai és nemzetközi vállalatokat jóvátétel fizetésére kényszerítse. Ennek nyomán az apartheid áldozatait képviselő ügyvédek az Egyesült Államokban nyújtottak be keresetet amerikai, svájci és német nagybankok, valamint az IBM ellen, arra hivatkozva, hogy kölcsöneik és befektetései 1985 és 1993 között segítették az akkori dél-afrikai rezsimet az ENSZ-szankciók kijátszásában. A kereset dollármilliárdos kártérítésről szól, a betérjesztők azonban váltig hangoztatják, hogy nem meggazdagodni akarnak, csupán igazságot szolgáltatni.²⁵

Ruanda, 1994

1994. január 11-én a ruandai ENSZ-erők parancsnoka arról értesítette feletteseit New Yorkban, hogy a legmagasabb körökből kapott információi szerint tömegmészárlás készül, amit az ország elnökének biztonsá-

²³ Frank Welsh: *A History of South Africa*. London, Harper Collins, 2000. 520. o.

²⁴ Martin Woollacott: Tragedy of Strength turned to Weekness. *Guardian Weekly*, London, December 14. 1997.

²⁵ Amnesty International – Human Rights Watch Briefing Paper, February 12, 2003.

gára felügyelő belga katonák elrablása és kivégzése vezetne be. Azonnali választ kért az informátora által megadott titkos fegyverraktárak elfoglalása és a felhalmozott fegyverek megsemmisítése ügyében. A válasz az akkor Kofi Annan vezette részlegtől még aznap megérkezett, az ENSZ nem csupán a preventív akciót fújta le, de ahhoz sem járult hozzá, hogy az informátor és családja ENSZ-géppel biztonságban elhagyhassa az országot. A következő néhány hónapban a faxban foglaltak forgatókönyvszerűen beteljesültek. 1994. április 6-án a kigali repülőtérre leszállni készülő repülőgépet, amelyen Ruanda és Burundi elnökei utaztak, lelőtték. Túlélő nem volt. A jól szervezett hutu szélsőségesek, akik az első pillanattól kezdve a tuszikat tették felelőssé a gép lelövéséért, alig néhány órával a katasztrófa után akcióba lendültek. Ruandában elszabadult a pokol.

Ruanda mérsékeltnek számító miniszterelnök-asszonyát az amerikai nagykövet-asszony füle hallatára mérsárolták le. A hadsereg hutu tagjai, az elnöki gárda és a hutu milíciák számítógépen készült listákkal rendelkeztek a likvidálandókról. Az ún. „machete-rádió” névsorokat olvasott be, címekkel, gépkocsirendszámokkal. A nekivadult milicisták sokszor egyik kezükben bozótívágókéssel, a másikkal zsebrádióval indultak bevetésre. A hutu ellenzéket sem kímélték, ám a tuszik közül senkit sem akartak életben hagyni. Sok hutut arra kényszerítettek, hogy válasszanak, vagy tuszikat ölnek, vagy őket ölik meg.

A szélsőségesek átmeneti kormányt alakítottak, melynek egyetlen funkciója az erőszak „exportja” volt az ország minden szegletébe. Ahol kevesellték a halottak számát, oda máshonnan vezényeltek már „bevált” gyilkosokat. Menekülni nem volt hova, még a templomok is a mérsárlás színterévé váltak. Voltak ugyan hutu papok és apácák, akik próbáltak segíteni a tuszikon, s emiatt maguk is életükkel fizettek, mégis gyakoribb volt, hogy részvétlenek maradtak, sőt maguk hívták a milicistákat, hogy megakadályozzák az áldozatok menekülését. Néhány esetben még maguk az apácák, papok is aktív részeseivé váltak az öldöklésnek. Az általános embertelenségben azonban az emberségnek is sok fényes példája akadt. A milicisták kiléptették az iskolai osztályokban a tuszikat, s nem egy esetben hutu pajtásaik is velük együtt léptek, így őket is elérte a végzet. Az áldozatokat gyakorta úgy sebesítették meg, hogy agóniájuk hosszú és gyötrelmes legyen. A tömeges erőszak az AIDS terjedésének melegágyává vált. A halottakat nem temették el, kutyák, patkányok, vadállatok marcangolták szét őket.

Az öldöklés különösen az 1994. április 6-át követő első hetekben volt intenzív: a Vöröskereszt munkatársai május elején már félmillió áldozatot valószínűsítettek. Belgium és Franciaország már április 9-10. folyamán kimenekítette állampolgárait, s ugyanezt megtette az USA, illetve a többi érintett ország is. Ruandaiakat nem menekítettek. A „machete-rádió” elhallgattatása is csupán szakértői szinten merült fel, noha az USA műszakilag képes lett volna nem csupán zavarni az adást, hanem egyenesen az adó szándékával ellentétes, a gyilkolás azonnali leállítását elrendelő utasítások sugárzására.

A hutu szélsőségesek elérték, amit akartak. Belgium április 14-én bejelentette, hogy visszavonja katonáit. Rá egy héttel a Biztonsági Tanács egyhangúlag megszavazta a kéksapkások számának 2500-ról 270-re történő csökkentését. Mindez azután történt, hogy a repülőtérre történt visszavonásuk után az addig náluk menedéket találó 20 ezer embert lemeszárolták. A segélyszervezetek hónapok óta hasztalanul próbálkoztak a világ közvéleményének felrázásával. A BT még április 30-i határozatában is tartózkodott a „népirtás” kifejezéstől, s csak május 13-án, a gyilkolás javának megtörténte után készítettek elő újabb határozatot, amely már tartalmazta a beavatkozáshoz megkívánt szót. Még így is több mint száz-ezer életet lehetett volna megmenteni, ám az USA ENSZ nagykövete, Madeleine Albright négy nappal elhalasztatta a döntést, s mikor az végre megszületett, az ENSZ és a Pentagon vitába keveredett az UNAMIR-2 misszió számára kért ötven páncélozott csapatszállító jármű költségeivel kapcsolatosan. A Fehér Ház közbeavatkozása véget vetett a vitának, ám a zömében afrikai csapatok még nem készültek fel a küldetésre. Így a BT június 22-én felhatalmazást adott Franciaországnak, hogy elindítsa az ún. Türkiz-hadműveletet, Délnyugat-Ruanda megszállását, ahol biztonsági zónát hoztak létre. A hutuk fő támogatóinak számító franciákat azonban a Ruandai Hazafias Front azzal vádolta, hogy a biztonsági zóna csupán a gyilkosok védelmét szolgálta, sőt, hogy a tuszik mészárlása az idegenlégiosok szeme láttára folytatódott.²⁶

Július közepén a Hazafias Front csapatai bevonultak Kigaliba, a hutu átmeneti kormány Zairébe menekült, a franciák pedig átadták a terepet az etióp kéksisakosoknak. A lőfegyverekkel, s főleg bozótívágó késekkel végzett pusztítást a járványok végezték be, se orvos, se gyógyszer nem

²⁶ Búr Gábor: Ruanda tíz év után. In: *Magyar Narancs*, 16. évf. (2004), 17. sz.

volt, csak temetetlen halottak mindenfelé. Az immár hutu menekültek áradata hozzájárult Mobutu rendszerének destabilizálásához, majd bukásához, illetve az azt követő zavaros időszakhoz.

A felelősök keresése már az események zajlásával párhuzamosan megkezdődött. Az ENSZ a hágai ICTY mintájára nemzetközi törvényszéket hozott létre Arushában, Ruandában pedig 130 ezer gyanúsított várt ítéletre. Arushában az 1994-es átmeneti kormány 14 tagját helyezték vád alá, a genocídium főkolomposai közül azóta többeket életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, így a „machete-rádió” vezetőit is. Ám ez mindössze néhány tucat érintettet jelent, a túlnyomó többséggel magának a ruandai igazságszolgáltatással kellett megbirkóznia. Egy régi helyi intézmény feltámasztásával, a mediáció sajátos formáját jelentő falusi, vagy „gacaca” (szó szerint füves terület, ahol az érintettek összegyűlnek) bíróságok segítségével próbáltak meg úrrá lenni a helyzeten. Ruanda 1994 óta csendes, az akkor hatalomra kerültek az etnikai különbségeket, a tuszi és hutu szavakat még kiejteni sem engedik.

Afrika diktátorai és hadurai számára a ruandai népiirtás felelőseinek megbüntetésére létrehozott nemzetközi törvényszék tevékenysége bír a leginkább elrettentő erővel. A „gacaca-bíróságok” szűrőin fennakadó főbűnösök felett a hivatalos bíróságoknak kell ítélniük. A pozitív ruandai tapasztalatoknak máris nagy nemzetközi visszhangja van, a közösségi bíráskodást, illetve a nemzetközi törvényszék tevékenységét sokan szeretnék több más afrikai országra, sőt a kontinensen kívülre is kiterjeszteni, Perutól Kelet-Timorig. Ez Afrika talán legfontosabb hozzájárulása egy olyan probléma kezeléséhez, amely nem a kontinensen keletkezett, s amelynek gyökerei a gyarmati múltba nyúlnak vissza.²⁷

(A kötet számára készült tanulmány)

²⁷ Rhoda E. Howard-Hassmann: Famine: Global Ethics and Western Responsibility for Mass Atrocities in Africa. In: *Perspectives on Global Development and Technology*, Vol. 4 (2005), issue 3-4., 487-516. o.